

*К. З. Возний,
к. е. н., доцент кафедри економічної теорії,
Тернопільський національний економічний університет*

САКРАЛЬНІ ВПЛИВИ НА ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ: ГІПОТЕЗИ, ПРИПУЩЕННЯ, ФАКТИ*

Досліджено зміст взаємозв'язків сучасної доктрини економіки ринкового типу та основних канонів домінуючих світових релігій і філософсько-світоглядних систем (християнства, ісламу, юдаїзму, буддизму, індуїзму, конфуціанства) крізь призму оцінки основних економічних дефініцій ("багатство", "бідність", "власність", "торгівля", "винагорода", "податки", "прибуток" і т. ін.), проведено ряд змістовних зіставлень цих економічних категорій.

The content of co-relations between the modern doctrine for the market type economy and main canons of world dominating religions and philosophy ideology systems (Christianity, Islam, Judaism, Buddhism, Hinduism, Confucianism) through the prism of the main economic definitions evaluation (wealth, poverty, ownership, trade, remuneration, taxes, income, etc.) is researched, and a number of content comparisons for these economic categories was conducted.

Ключові слова: економіка, власність, процент, борг, багатство, бідність, податок, прибуток, гроші, християнство, іслам, юдаїзм, буддизм, індуїзм, конфуціанство.

Key words: economy, property, percentage, debt, wealth, poverty, tax, profit, money, Christianity, Islam, Judaism, Buddhism, Hinduism, Confucianism.

Буддійський внесок. Буддизм, разом з християнством та ісламом належить до числа найбільш впливових релігій світу. Йому у цій тріаді належить своєрідна історична першість. Адже він як самостійна релігія сформувався на п'ятсот років раніше за християнство і практично на тисячу — за іслам. У своєму планетарному поширенні буддизм подолав етнічно-національні, державні та міжконфесійні кордони. Світ Будди простягнувся від Шрі-Ланки на півдні, до Туви і Бурятії на півночі, від Калмикії на заході, до Японії на сході. Буддизм став релігією багатьох народів, що мешкають у Південно-Східній Азії і на Далекому Сході [1]. За оцінками релігієзнавців, сьогодні буддизм об'єднує близько 300 млн віруючих [2, с. 193] і продовжує свою планетарну "експансію" за межі традиційних для цієї релігії територій: в Європі та Америці.

Протягом кількох тисячоліть ця релігія чинила помітний вплив на змістовне наповнення різних аспектів людського життя: політики, культури, мистецтва, літератури, етики тощо. Не оминув цей процес і економіку. Певною мірою субкультура буддизму проникла в економіку, наповнила її своїми світоглядними компонентами, стала основою філософії економічного мислення. Буддійська світоглядна субкультура стала основою економічної ментальності значної частини населення таких помітних гравців на світовому економічному ринку, як Китай, Індія та Японія.

Специфікою буддизму є те, що він визначає своє ставлення до основних економічних категорій ("багатство", "гроші", "бідність", "прибуток", "власність", "податки", "праця" тощо) досить абстрактно, побіжно. Водночас це вчення окреслює власні підходи до економічних проблем людини загалом. І ці підходи у сенсі їх порівняння з фундаментальними принципами ринкової економіки є різновекторним: деякі постулати буддизму змістовно спів-

* Закінчення. Початок в № 4, 2012 р.

звучні капіталістичній економіці, а деякі — діаметрально з нею розходяться.

Проринкові ідеї буддизму: аспект консолідуючий. "До числа понять, що солідаризують дух ринкової економіки та ідеологію буддизму варто віднести, як не дивно це видається на перший погляд, таку фундаментальну проринкову категорію, як свободу економічної поведінки та вибору . . . Буддизм помітно і вигідно вирізняється з-поміж інших світових релігій тим, що не визнає фатальної і невідворотної визначеності людської долі з самого початку. Доля людини і її майбутнє, за буддійськими канонами, залежить лише від неї, її бажань, зусиль на роботі над собою. Буддизм чи не вперше звертається до людини не як до представника касты, класу, соціальної групи, статі, а як до унікальної особистості з її індивідуальними заслугами" [3, с. 127].

Авторитетний японський буддолог-економіст Шінічу Іноу зазначає: "Західні політичні філософи визначають свободу як фундаментальне право людини, тобто право робити те, що бажаєш. Буддизм визначає свободу як звільнення від егоїстичних бажань і прагнень, прив'язаності . . ." [4]. Проявом свободи та внутрішньої демократичності буддійського віровчення може слугувати і той незаперечний факт, що, на відміну від, наприклад, християнської церкви, у буддизмі відсутня складна система ієрархічних відносин. Стосунки звичайного віруючого з богом (чи навіть богами — К.В.) не опосередковані священнослужителями чи намісниками на землі.

Контрринкові ідеї буддизму: аспект конфліктний. Своєрідною первинною точкою відліку економічної діяльності людини є система її потреб. Саме вони — потреби — визначають зміст, форми, види та системи відносин виробництва, розподілу, обміну та споживання, тобто того, що складає квінтесенцію економічної діяльності. Потреба мотивує людину до економічно активних дій, опосередковує в умовах ринку систему відносин покупців та продавців, виробників та споживачів. Вона є коренем економічних інтересів усіх стейкхолдерів ринку.

У який же спосіб буддизм формулює своє ставлення до потреб? З огляду на загальний компендіум буддизму можна стверджувати, що до плотських бажань та потреб послідовники Будди ставляться щонайменше стримано. У них вони вбачають стійкий засіб зв'язку людини з її стражданнями та страхами. Бажання та потреби роблять людину слабкою та залежною, віддаляють її від вершин духовної досконалості. Ось аргументи першоджерела. "Я все переміг, я все знаю; за будь-яких дхамм (умов, моральних законів — К.В.) я незаплямований. Я відмовився від усього, знищивши бажання я став вільним" [5]. Для буддизму властивим є застосування унікального інструменту, за допомогою якого буддисти позбавляються від потреб та бажань. Йдеться про використання різного роду медитативних практик, що сприяють наближення віруючих до Провісвітління.

Змістовний аналіз філософсько-теологічних концепцій найбільш поширених релігій світу (християнства, ісламу тощо) показує, що найбільш синхронізуючою категорією, що їх змістовно зближує взаємно, з одного боку, та протиставляє ринку — з іншого, є категорія "багатство". Не є в цьому відношенні винятком і буддизм. Якщо для ринку категорія "багатство" є інституційною дефініцією, що акумулює в собі усю систему мотивації капіталістичного підприємництва, відображає фундаментальне "ринкове бажання": примножити власність, то буддизм визна-

чає своє ставлення до цього економічного поняття вельми стримано і навіть критично [3, с. 129].

XV глава Дхаммапади ("Про щастя", сутра 200) визначає ставлення раннього буддизму до багатства у дуже радикальній формі, культивує ідею аскетизму і майже бідності: "О! Ми живемо дуже щасливо, хоча у нас нема нічого. Ми будемо споживати радість, наче боги, що сіяють" [5]. Багатство розцінюється не тільки як щось небажане, але як загрозове і навіть фатальне: "Заможність нищить недоумка, а не тих, хто пошукує іншого берега. Жаданням заможності дурень нищить інших так само, як себе" [6].

Проте, вже буддизм ваджараяни — іншої з трьох головних сучасних течій цієї релігії, що набув найбільшого поширення на Тибеті (буддійський тантризм, езотеричний буддизм, тибетський буддизм, ламаїзм), — не є таким категоричним у ставленні до багатства, як ортодоксальний буддизм тхеравади. Одним із проявів дхьяні-Будди Ратнасамбхави є тибетський бог Дзамбала — опікун статків, багатства, благополуччя та успіхів. Він допомагає людям добиватися статків та успіхів; багатіти і ставити незалежними, вільними, підтримувати матеріально бідніших і звільняти їх в такий спосіб від страхів та страждань. Причому багатство, отримане з його допомогою, нероздільне з багатством духовним [7].

Ідея "серединного шляху в економіці": аспект прагматичний. Економіка країн азійського регіону демонструє немало прикладів, що свідчать про вдачі прецеденти поєднання сучасних економічних ідей та філософії буддизму. Існує навіть цілком практичне поняття "економіки буддизму". Згаданий вище японський економіст і бізнесмен Шінічу Іноу сформулював власну версію цього не зовсім звичного, в рамках традиційної системи економічних знань, поняття. Його концепція отримала назву "Серединного Шляху Буддійської Економіки". Вона пропонує достатньо органічну формулу поєднання капіталістичного та соціалістичного начал економіки з буддійською світоглядною системою. У його розумінні капіталізм культивує повагу до основних прав людини, визнає та захищає інститут приватної власності. Сила капіталізму — у вільному ринку, в змагальності та конкуренції що дозволяють підприємцям реалізовувати свої економічні амбіції. Родовий недолік капіталізму полягає в існуванні системи експлуатації сильними та жадібними слабких з метою особистої матеріальної чи фінансової вигоди. Соціалізм же обстоює право на рівність у розподілі багатства. Соціальною його перевагою є те, що держава за такої системи активно бере участь у процесах розподілу благу та регулювання цін з метою подолання системи нерівноправних відносин найманих працівників та підприємців. З іншого боку, надмірне оподаткування талановитих підприємців через інструменти розподільного державного механізму стимулює посередніх та лінивих, демотивує приватну ініціативу і підприємницьке новаторство, обмежує розвиток людського потенціалу.

Шінічу Іноу пропонує таку формулу економічного устрою людства, яка долає недоліки капіталізму та соціалізму, зберігає їх позитивні аспекти та спирається на гуманістичні ідеї буддизму. Серединний шлях буддійської економіки гарантує життєздатний розвиток без руйнації оточуючого середовища, бездумного вичерпування природних та шкоди ресурсам людським. Конкурентні механізми ринку, на думку Ш.Іноу, повинні працювати, не руйнуючи ні природи, ні систем людських відносин. "Життєздатна

економіка повинна бути більш справедливою та екологічно безпечною. Буддизм, економіка та екологія взаємопов'язані та взаємозалежні" [4].

Індуїстський внесок. Якими ж економічними ідеями насичений індуїзм як форма релігійної культури та світоглядно-філософського сприйняття реальності, чим він, власне, відрізняється від інших світових релігій у плані його впливу на економічне облаштування життя сучасної людини?

Про актуальність економічної складової у загальній філософській конструкції індуїзму може свідчити уже той факт, що фундаментальна тріада життєвих цілей (дхарма, артха і кама) індуса — тріварга¹ — включає у себе цілком матеріальну компоненту. Власне, "артха" у дослівному перекладі із санскриту означає "користь" або "вигода". Найбільш повно матеріальні аспекти життя індуса висвітлено в Артхашастрі — давньоіндійському політекономічному трактаті, який хоча і не належить до числа канонічних джерел індуїзму, проте просякнутий його філософським духом і визнається індологічною наукою дуже авторитетним автентичним джерелом.

Однією із найбільш вдалих форм адаптації індуїзму до умов та викликів сьогоденної економіки глобалізованого світу стала концепція так званої "Духовної економіки". Її автором прийнято вважати Є.М. Дханешвара Прабху (Дханешвара даса), який на основі глибокого аналізу різних індуїстських першоджерел (Бхагават-Гіта, Шрімад Бхагаватам (Бхагавата-пурана), Шрі Ішопанішад тощо) та книг Шрілі Прабхупади² спробував синтезувати якісно нову модель наповнення сучасної економіки духом індуїзму³.

Творці ідеї "Духовної економіки" [8] відзначають, що в її теологічній першооснові — Бхагават-Гіті [9] — присутні багато економічних категорій, і про економіку як сферу людської діяльності там йдеться щонайменше у тридцяти різних віршах. Проте ці економічні категорії присутні там, так би мовити, "заочно", тобто не у такому форматі, до якого ми звикли через певну матеріальну та культурологічну зумовленість нашого життя і свідомості. Для прикладу: "попит" в такому контексті розглядається як вияв наших повсякденних бажань, зумовлених матеріальною свідомістю.

Однією із найбільш "протестних" щодо ринку категорій у конструкції моделі "Духовної економіки" є власність. Якщо приватна власність та приватний інтерес для капіталістичної економіки є її основними мотиваторами, то індуїстська її інтерпретація радикально відрізняється за своїм змістом. У другій главі Бхагават-Гіти знаходимо звернення Кришні⁴ до Арджуни⁵: "Ти маєш право виконувати свій обов'язок, однак плоди твоїх дій не належать тобі. Ніколи не вважай себе причиною результатів своєї діяльності й ніколи не ухиляйся від виконання обов'язку . . . Хай не хвилює тебе успіх або невдача . . . Великі мудреці, бгакти, що віддано служать Кришні, звільняються з

коловороту народження і смерті, бо зреклись плодів діяльності в матеріальному світі" (Б.Г.2.47—48, 51).

Індуїзм, культивуючи заняття економічною діяльністю (виробництвом), загалом, вписує його у релігійний контекст обов'язку і водночас заперечує приватну власність та інтерес у такому форматі, як їх визначає традиційна або, як її називає Дханешвара дас, "атеїстична економіка".

Фундаментальну економічну проблему обмеженості, рідкості та вичерпності ресурсів — першопричину необхідності альтернативи у виборі та конкуренції як об'єктивного явища сучасної економіки — індуїзм обходить за рахунок ідеї "аскінізації" (аскези⁶) життя людини. Мінімізовані людські потреби зменшують, у свою чергу, необхідну для їх задоволення кількість залучених ресурсів і, відповідно, знімають гостроту конкурентних відносин між усіма їх учасниками. Конкуренція як спосіб змагальної взаємодії економічних агентів, в умовах зменшення консолідованих споживчих запитів суспільства, начебто втрачає актуальність, на перший план виходить якісно нова формула співпраці і взаємодії, яку можна записати у вигляді нелогічної залежності: $1+1=3$, що включає яскраво виражений у такий спосіб синергетичний ефект. Його "антиконкурентна" природа з позиції індуїзму проявляється у тому, що за таких обставин конкурентне бажання відібрати у когось ресурси, ринки чи можливості заміщається прагненням віддати, доповнити чи поділитися.

Споконвічні економічні проблеми "багатства-бідності"⁷ та нерівності також не залишилися поза увагою індуїстської традиції. Попри те, що в обох цих проблем є певний спільний соціальний контекст, котрий, на перший погляд, мав би забезпечувати також спільну логіку їх розв'язання, індуїзм вдається, як не дивно, засудивши багатство, зберегти ідею соціально-кастової диференціації суспільства.

Конфуціанський внесок. Про значимість конфуціанства як цілком прикладного аспекту сучасного життя свідчить вельми доречно і аргументована думка відомого російського історика і дослідника східних рукописів О. С. Мартинова, котрий зауважив, що сьогоденні об'єктивно виникає необхідність у тому, щоб сприймати конфуціанство не тільки як частину духовної спадщини людства, у складі якої воно поряд з християнством, буддизмом та ісламом займає почесне місце, але як актуальний, дуже практичний і доступний засіб виживання у сучасному складному світі [10, с. 7—8].

Принциповою і специфічною рисою конфуціанства є те, що воно пропонує власну, відмінну від традиційної ринкової, "механіку" функціонування економічної системи. Суспільним демократичним свободам і конкуренції, як основним компонентам ринкового механізму конфуціанство протиставляє дві свої економічні альтернативи. Альтернатива перша: воля Неба. Альтернатива друга: відмова від конкуренції

¹ Вчення про трисдину сукупність життєвих цілей індуса.

² Шріла Прабхупада (1896—1977 рр.), Абхай Чаранаравінда Бхактіведанта Свамі Прабхупада — індуїстський вайшнавський релігійний діяч, автор, коментатор та перекладач священних писань індуїзму, засновник Міжнародного товариства свідомості Кришні.

³ Концепція "Духовної економіки" вперше автором була викладена у його книзі "Вступ у принципи і практику духовної економіки — економічної системи, заснованої на "Бхагават-Гіті", що видана у 1992 р. Пізніше (у 1994 та 2006 р.) вона була розвинута та доповнена автором.

⁴ Кришна, Кришна — один з восьми аватарів (втілень) Бога Вішну в індуїзмі.

⁵ Арджуна — співрозмовник Кришні у "Бхагават-Гіті".

⁶ Аскеза (аскетизм) — вид духовної практики в індуїзмі, що передбачає навмисне самообмеження чи дотримання виконання важких обітниць, пов'язаних з ним.

⁷ У пантеоні численних індуїстських богів щонайменше трое з них (Лакшмі, Ганеша, Кубера) відповідають саме за багатство, благополуччя, процвітання та удачу.

на користь поміркованості у запитах і поведінці.

Воля неба. Дивний і алогічний, з точки зору сучасного європейця чи американця, симбіоз капіталістичного і комуністичного в економіці сучасного Китаю значною мірою завдячує саме конфуціанству. Фаталізоване обожнювання правителів пропагував саме Конфуцій (551—479 рр. до н. е.) та його послідовники. Непорушна і зовсім недемократична модель державного устрою ґрунтується на унікальній божественній, і тому такій стійкій компоненті державного механізму. Син Неба, — імператор, правитель, — був земним втіленням божественного начала. Ще в епоху раннього конфуціанства була сформульована так звана концепція "небесного мандату", або "мандату на правління". Це свого роду дозвіл на земне імператорське правління, який Небо дає найбільш достойному з людей. Природа такої влади священна, а її носій наділяється божественною благодаттю. Імператорські дома і династії таким чином заволодівали своєрідною монополією на зв'язок з Небом. Тисячоліттями культивована філософія стосунків народу та інститутів державної влади залишила, на нашу думку, помітний слід і в сьогоднішній ментальності китайського суспільства. Своєрідна тінь "небесного мандата" з часом поступово перекочувувала з одних інститутів державної влади до інших, надаючи їм політичного імунітету та фактично гарантуючи непорушність авторитету спочатку імператорським династіям, а сьогодні — комуністичній партії Китаю. Сформовані в такий спосіб культура та система особистісних і колективних поведінкових пріоритетів у суспільстві сукупно створюють відповідну альтернативу: економіка може функціонувати та бути ефективною і без демократичних інститутів та свобод, властивих для американо-європейської економічної традиції та субкультури.

Відмова від конкуренції і змагальності. Нерівність в конфуціанстві — певний прояв природного і непорушного порядку. Конкуренція видається послідовникам конфуціанства абсурдною і такою, що суперечить природно-космічній гармонії. Успіхи і падіння людини є наслідком доцільного божественного втручання. У головному канонічному творі конфуціанства "Бесідах і судженнях" недвозначно сказано: "Учитель сказав: "У шляхетного чоловіка нема [підстав] вступати у змагання. Це необхідно йому хіба що при стрільбі з лука!" [11, с. 224]. Відмова від конкуренції ґрунтується так званим принципом "золотої середини", добре аргументованим і описаним ще в одному канонічному творі конфуціанства — "Чжун юн", де сказано: "Середина — це великий принцип для всього світу; гармонія — це велике Тао⁸ для Всесвіту" [12]. Практичний його зміст полягає у культивуванні скромності, поміркованості і навіть в чомусь аскетизму, що сукупно є змістовною перевагою не тільки конкуренції, але й, значною мірою, властивому для ринку консьюмеризму⁹. Ментально-релігійний та культурологічний конформізм, що виростає із заперечення самого принципу змагальності та конкурентності, сам водночас стає унікальною конкурентною перевагою конфуціанської економі-

ки. І в цьому полягає суть другої конфуціанської альтернативи.

Попри свою зовнішню метафізичність і навіть в чомусь архаїчність, конфуціанство, протягом тисяч років зуміло залишатися, як це не парадоксально звучить, надзвичайно актуальним фактором динамічного економічного поступу Китаю та інших країн свого поширення. Окрім традиційних для будь-якої релігії філософсько-етичного, соціального та культурологічного впливів конфуціанство, є унікальною формою організації, накопичення та впорядкування економічного досвіду людства. Воно своєрідним чином поєднує те, що видається, на перший погляд, концептуально несумісним в економічній теорії і практиці, виступає філософсько-релігійною та теоретичною платформою дихотомічної економіки "комуністичного капіталізму".

ВИСНОВКИ

Таким чином, кожна із домінуючих сьогодні у світі релігійних та філософсько-світоглядних доктрин протягом усього часу власного саморозвитку сформувала автентичні, щодо її теологічного контексту, моделі економічного устрою суспільства; напрацювала власні алгоритми, правила та принципи економічної поведінки людини; духовно обґрунтувала способи розв'язання найактуальніших соціально-економічних проблем; визначила специфічні засади економічної політики держави тощо.

Література:

1. Торчинов Е.А. Возникновение буддизма [Электронный ресурс] / Е. А. Торчинов. — Режим доступа: <http://www.sunhome.ru/religion/12992>.
2. УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія / М. Попович (голова ред. ради). — К.: Ірина, 1999. — 1551 с.
3. Возьний К.З. Економічні вчення буддизму / К.З. Возьний // Вісник Тернопільського національного економічного університету. — Тернопіль: Економічна думка, 2010. — Вип. 1. — С. 125—132.
4. Буддийская экономическая мудрость Шиничи Иноу [Электронный ресурс] // Финансы и религия. — Режим доступа: <http://bhoga.ru/article/128/buddhism-and-economy>.
5. Дхаммапада [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.kulichki.com/~yoga/Dhammapada/Dhamma.htm>.
6. Дхаммапада (Так говорив Будда) [Электронный ресурс] / пер. М. Копаниця. — Режим доступа: <http://www.dhammapada.kiev.ua/>.
7. Дзямбала — министр финансов в тибетском буддизме [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.money-gain.ru/buddism.htm>.
8. Введение в духовную экономику [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.pravednost.org/Article.aspx?cid=141&pid=105>.
9. Бгактиведанта Свами Прабгупада А.Ч. Бхагавад-Гіта як вона є / А.Ч. Бгактиведанта Свами Прабгупада. — Ленінград: Бгактиведанта Бук Траст, 1990. — 913 с.
10. Мартынов А.С. Конфуцианство "Лунь юй": в 2 т. / А.С. Мартынов. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2001. — Т. 1. — 368 с.
11. Мартынов А.С. Конфуцианство "Лунь юй": в 2 т. / А.С. Мартынов. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2001. — Т. 2. — 384 с.
12. Конфуцианский трактат "Чжун юн": переводы и исследования / Сост. А.Е. Лукьянов; отв. ред. М.Л. Титаренко. — М.: Вост. лит., 2003. — 247 с.

Стаття надійшла до редакції 27.01.2012 р.

⁸ Тао (Дао) — шлях, одне з визначальних понять конфуціанства.

⁹ Термін, що позначає культ споживання, що виходить за всякі межі, окреслені фізіологічними чи духовними потребами, експлуатація людських пристрастей, емоцій та пороків, формування нової фетишизованої субкультури безконечного процесу "купівлі заради купівлі".